

NAHİV ÖĞRETİMİNDE METODİK BİR İDDİANIN İNCELENMESİ*

Osman YILMAZ*

Özet

Merhum Prof. Dr. Muharrem Çelebi (v. 2005), nahiv öğretiminde kaleme alınan muhtasar veya mukaddime tarzındaki eserlerin, öğretim esaslı metodik birer çalışma olduğunu belirtmiştir. Bu makale, ilgili savın sağlanmasını amaçlamaktadır. İlgili sav, bu alanda başucu eserlerden el-Avâmilü'l-mi'e örneğinde, şârihlerin sistem ve metot bakımından ileri sürdükleri gerekçelerden hareketle gerçekleştirilmiştir. İlgili eserin tercih edilmesi, bir yandan sistematığının genel kabul görmesi, diğer yandan da yazarının kendisinden önceki amel bağlamındaki tüm nahiv birikimini kullanması ihtimaline dayanmaktadır. Bu çalışma, ilgili eser özelinde, bir nahiv muhtasarının konuları belirli bir sistemde ele aldığı ve kendisinden sonraki bilgilere de bir öncül olabildiğini somutlaştırmıştır. Söz konusu tespit, halihazırdaki makalenin iddiasının doğruluğunu teyit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil Öğretimi, el-Birgivi, Nahiv, Linguistik.

A STUDY OF A METHODIC CLAIM ON EDUCATION OF NAHW

Abstract

The late Prof. Dr. Muharrem Çelebi (d. 2005) claimed that books written as muqaddime or mukhtasar on nahw are in a way teaching methodology books. This article aims to prove this claim. Taking 'al-Awâmil al-mie', the most notable writing on the field, as the reference book, the claim is tested according to justifications provided by writers of commentaries (şarih) about its system and its method. The reason why that specific book was chosen is that it has a widely accepted methodology, and that the author made use of all previous information about nahw in the context of 'amal. This article gives an individual example how a mukhtasar of nahw includes the subjects in a specific way. In addition, it shows that the book acts as an introduction to the subsequent information on nahw. This evidence proves that the claim of this article is correct.

Key words: Education of Language, el-Birgivi, Nahw, Linguistic.

* Bu makale merhum Prof. Dr. Muharrem Çelebi'ye ithaf edilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. İstanbul Aydın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arapça Öğretmenliği Bölümü,
osmanvil82@gmail.com.

1. Giriş

Nahiv alanında pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunların, farklı yazım türleri hariç tutulmak kaydıyla, telif edilmeleri bakımından ana hatlarıyla üç kategoride yer aldığı söylenebilir: İlki, temelde bilgilerin özet ve umumiyetle tartışmalardan uzak durularak nazım veya nesir tarzlarında telif edilen mukaddime yahut muhtasarlardır. Diğeri, genellikle bilgilerin daha geniş çerçeveli ve delilleriyle ele alındığı müdellel yahut mutavvel eserlerdir. Sonuncusu da bu ikisi arasında kalanlardır (Kâtib, 1941: I, 35). Bahsedilen bu kategorideki muhtasarlar yahut mukaddimeler, daha çok metodik diğeri bir ifadeyle öğretim esaslı kaleme alınmışlardır (Çelebi, 1989: 1-31; 1994: 47).

Makale düzeyindeki bu çalışmada, özellikle Osmanlı döneminde bir ders kitabı olarak başucu eserler arasında yer alan Birgili Mehmet Efendi'nin (v. 981/1573) *el-'Avâmil* isimli eseri hakkında bir inceleme gerçekleştirilecektir. Bahse konu eser, metodik ve öğretim esaslı muhtasar/mukaddime türünde telif edilmiştir (Çelebi, 1994: 47). Bu özellik, bir yandan gerek muhtevanın sunumundan, gerekse eserin hacminden anlaşılabilirken; diğeri bir yandan da yazarın ifadelerinde kendisine yer bulmaktadır. Zira müellif, eserini “vecîz” bir şekilde ve belirli bir tertîbte kaleme aldığını dile getirmiştir (el-Birgîvî, 2010: 10).

Birgili Mehmet Efendi'nin eserini belirli bir hedef kitlesine yönelik yazdığı da vurgulanması gereken hususlardandır. Bunlar, Arap dilini “*i'râb*” esasına göre öğrenmeyi isteyen yani “*fushâ*”yı amaçlayan kişilerden müteşekkildir. O halde müellif eserini, Arapçayı şer'î yahut İslâmî ilimler için talep edenlere yönelik kaleme almıştır. Bu vasıftaki bireylerin “bilmesi gereken yüz hususun” bulunduğunu ileri sürerek, ilgili meseleleri “âmil, ma'mûl ve 'amel/i'râb” diye üç bölümde “vecîz” bir şekilde izah etmeyi amaçlamıştır. Buradan hareketle eserin, Arap dilini ilmî bir disiplin şeklinde öğrenecek kişiler için nahiv sahasında kaleme alınmış ve amel bağlamında bilinmesi zorunlu yüz meseleyi içeren “muhtasar” bir telif olduğu söylenebilir (el-Birgîvî, 2010: 10).

Bir kayıt konması gerekirse burada doğrudan bir metin ihtisarı iddia edilmemektedir. Daha çok vecîzliği karşılayacak şekilde, lafızların az olmasına karşın konuların genel çerçevesini veren mana bakımından geniş bir çalışmadır. Buradan hareketle lafızların azlığı ve çokluğu ilişkisine binaen dikkat çekilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Eserin hedef kitlesi, müellifi tarafından herhangi bir ayrıştırma yapılmaksızın genel manada fushâ öğrenmek isteyen herkesi kapsar şekilde nitelendirilmiştir. Şârihler, bu durumu, özellikle ilk etapta başlangıç seviyesindeki kişilere indirgemişlerdir. Bu bağlamda vecîzlik, ezberlenmesi ve belenmesinin

kolaylaştırılmasıyla izah edilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 58-59; el-İznicmîdî, 2009: 58, 62; Kuşadalı, 2009: 58-59; el-İzmîrî, 2009: 58; “Muhtasar”, 2009: 58, 62).

Tüm bunlardan hareketle bu makale çerçevesinde ilgili eserin amacına ve sistematigine binaen bir inceleme gerçekleştirilecektir. Muhtasar ve mukaddime türünde yer alsa da pek çok şerhe konu edilmiş bu eser hakkında yapılacak bu çalışmada, özellikle kimi şârihlerin ilgili metot ve sistematik ile ilgili ileri sürdükleri gerekçeler bir araya getirilmeye gayret edilmiştir. Böylece bir yandan, kendisine kadarki nahiv birikimini kısaca sunan bir Osmanlı dönemi eseri üzerinde gerçekleştirilen şerhlerde; bir diğer açıdansa, nahiv öğretimi düşüncesinde bir sistem ortaya konarken nasıl bir gerekçelendirmeye hareket edildiği de irdelenmiş olacaktır. Bu makale Merhum Prof. Dr. Muharrem Çelebi'nin iddiasının sağlamlasının yapılması için planlanmış ve nahiv öğretimi için yazılan eserlerin mukaddime yahut muhtasar şeklinde telif edilenlerinin gramer edinimini kolaylaştıran, bilinçli ve metodik bir sisteme dayandığı savıyla kaleme alınmıştır. Ana ve alt başlıklarda örneklendirileceği gibi, Çelebi'nin bir bildirisinde ilgili eser ve *İzhâr* hakkındaki değerlendirmelerinin yanı sıra, eserin tercih edilmesindeki en belirgin vasıf tasnîfinin mantıksallığıdır (Durmuş, 1991: IV, 106-107). Bu nedenle öncelikle ilgili eserin ana yapısı yani planı irdelenecek, ardından gerekçelendirmeye geçilecektir.

2. *el-'Avâmil*'in Planı: Tasnîf ve Tebvîb

el-'Avâmil'de hedef kitlenin edinmesi gereken yüz mesele, giriş mahiyetindeki kısa açıklamalardan sonra 'âmil, ma'mûl ve 'amel/i'râb isimli üç ana bölüme dağıtılmıştır. Ardından her bir bölüm, alt başlıklara ayrılmıştır. Gerek ana gerekse alt başlıklar şeklinde belirtilen tebvîbte belirli bir sistemin takip edildiği görülmektedir. Bahsedilen sistemde öğrenilmesi gereken yüz meselenin altmışı 'âmil, otuzu ma'mûl ve onu da 'amel/i'râb bölümlerinde ele alınmıştır. Bu tasnîfte dikkat çeken husus ana bölümlenin, kelimenin terkîbteki konumuna göre şekillenmesidir. Zira 'âmil, terkîb içinde bir diğer kelimeye tesir edendir. Ma'mûl de 'âmilin etkisinden dolayı terkîbte yer aldığı konuma göre kendisinde bir değişikliğin meydana geldiği kelimedir. 'Amel ise 'âmilin ma'mûlde icra ettiği değişikliktir (el-Birgivî, ty.: 36, 100).

Bahsedilen ana dağılım, bir yönüyle eserin yazılmasında benimsenen amaca da uygun sıralanmıştır. *'Avâmil*, i'râbı öğrenmek isteyen kişiler için yazıldığına göre, bunun öncüllerinin bir başka açıdansa unsurlarının verilmesinin ardından asıl sonuca/amaca ulaşmayı sağlayan bir tasnîf ve tertîbtir. Çünkü, iki öncül arasındaki ilişkiden elde edilen ve birinin diğerindeki tesirinin somutlaştırılmasından ibaret 'amel, en sona

bırakılmıştır. Böylelikle zihnen bir ön hazırlık yapılmıştır. Edinilmesi gereken yüz meselenin bölümlere dağıtılması da buna paralel şekilde azalmıştır. Ancak tüm bunlarla birlikte eserin son bâbında verilen bilgilerden tamamen yoksun bir şekilde Birgili Mehmet Efendi'nin 'Avâmil'inin ilk iki bâbının okunması da beklenmemektedir. Bu nedenle daha önce edinilen bazı bilgilerin geliştirildiği ve sistematik şekilde verildiği bir eser hüviyeti taşımaktadır.

Ana tasnîf yapıldıktan sonra eserde dikkat çeken bir diğer özellik, konularda daha ayrıntılı şekilde bir bölümlenmeye gidilmesidir. Bu ayrıştırmaların tespit edilmesinde esas alınan nokta, müellif tarafından bir taksîmin varlığından bahsedildiği yerlerdir. Eserde daha başka çeşitli taksîmler de yer almaktadır. Ancak yazar bunlar için ayrı bir kategorik değerlendirmede bulunmamıştır. Bu nedenle eserdeki "darb", "kısım" ve "nev" gibi ayrıştırmalarla ilgili kelimeler, her ne kadar birbirlerinin yerlerine kullanılsa da (el-Gelibolî, 2009: 65; Akşehirlizâde, 2009: 65) bu makalede görüleceği üzere bilinçli birer tercihin neticesidir. Bir başka açıdansa bu durum, bir bakıma nahiv öğretimi tarihinin sistem açısından amel merkezli ilgili esere kadarki ulaştığı birikimin bir sonucudur.

Ayrıntılı tasnîf ve tebvîb işleminde ana bölümleri ifade eden "bâb"ları, "darb"lar takip ederken ardından "kısım"lar gelmektedir. Aynı kategoride yer alan meselelerin ayrıştırıldığı bir diğer ve son taksîm ise "nev"lerle ifade edilmiştir. Buna göre müellif eserinde konuları tasnîf ve tertîb ederken Bâb → Darb → Kısım → Nev şeklinde bir sıralamaya gitmiştir. Ancak bununla birlikte, yazarın verilen bu hususların her birisinden tüm bölümlerde aynı ölçüde yararlandığı iddia edilmemektedir.

Bahsedilen hususlar örneklerle somutlaştırılabilir. Örneğin, 'âmil bâbında bahsedilen tüm bu dağılım esaslarının hepsinin aynı sırasıyla kullanıldığı görülürken; ma'mûl "kısım"landırmaya gidilmeden darb ve nev'lere ayrıştırılmıştır. Buna göre 'âmil bâbı lafzî ve ma'nevî şeklinde iki ana darba, ilk darb da semâ'î ve kıyâsî diye iki kısma ardından da ilk kısım beş nev'e ayrıştırılmıştır. Birinci darbin birinci kısmındaki beş nev' de sırasıyla bir ismi cer eden harfler, ismini nasb haberini raf eden harfler, isimlerini raf haberlerini nasb eden harfler, fiili muzârî'i nasb eden harfler ve fiili muzârî'i cezm eden kelimeler şeklindedir (el-Birgîvî, 2010: 12-24). Ma'mûl bâbı da bi'l-asâle ve bi't-tebe'iyeye şeklinde iki ana darba, ardından da ilk darb dört nev'e taksîm edilmiştir. Bunlar da sırasıyla şöyledir: İsim ve fiillerde görülebilen merfû' ile mansûb, sadece isimlerde görülebilen mecrûr ve sadece fiillerde görülebilen meczûm (el-Birgîvî, 2010: 24-34).

'Amel bâbının kendisine has bir tasnîfi ve tertîbinin varlığından bahsetmek mümkündür. Çünkü diğer bâblardan farklı bir şekilde önce i'râb

kendi içinde bir taksîme tabi tutulmuş, ardından bunlar içinde yeni bir ayrıştırmaya gidilmiştir. Bu taksîmlerden her birisi kendi içinde bir bâb şeklinde değerlendirilmiştir. Son bâbda alt taksîmi ifade etmek için müellif tarafından sadece “kısım” teriminden yararlanılmıştır (el-Birgivî, 2010: 34-38). Bunun dışında kalan ayrıştırma ibareleri metinde gözlemlenememektedir. İlk iki bâbtaki tasnîfiden hareket edilerek bir genellemeye gidilirse, nev’lerden sonra bir kısımlandırmada daha bulunduğu iddia edilebilir. Böylelikle tasnîfin sıralanışı şöyle gerçekleşir: Bâb → Darb → Kısım → Nev’ → Kısım.

Son bâb, i’râbın zât ve hakîkati, mahalli ve sıfatı şeklinde taksîme tabi tutulmuştur. Bu taksîmlerden ilki, i’râbı gösterenlerin neliğine göre hareketler, harfler ve hazf şeklinde ifade edilmiştir. Mahalle göre yapılan taksîm ise i’râbın göstergelerinden hangileriyle gerçekleştiğine bakılarak ayrıştırılmıştır. Bunlardan i’râbı sadece hareketlerle veya harflerle gösterilenler isimlerdir. İsimlerin, bir ‘âmilin ma‘mûlü olması halinde, terkîb içinde yer alabileceği i’râb durumlarının üçünün her birisi ayrı ayrı ya bir hareke yahut bir harfle gösterilmektedir. Fiillerin i’râbı ise ya asıl itibariyle hareke ve bir hazfin gerçekleşmesi ile yahut da asıl itibariyle harf ve bir hazfin gerçekleşmesi ile gösterilmektedir. Bunlar da kendi içinde tām yahut nâkışlıklarına göre nev’ ve kısım şeklinde ayrıştırılmıştır. Amel bâbındaki, sıfata binâen yapılan son taksîm ise i’râbın nasıl gerçekleştiği esasına göre lafzî, takdîrî ve mahallî diye tasnîf edilmiştir (el-Birgivî, 2010: 34-38).

Birgili Mehmet Efendi’nin meseleleri bâblara, darblara, kısımlara ve nev’lere ayrıştırması; konuları bir plan doğrultusunda takdim edeceğini ve muhatabından zihnen bunlara hazırlıklı olmasını beklediğini göstermektedir. Kullandığı ana planda genelden özele doğru bir ayrıştırmada bulunduğu görülen müellifin bu özelliği, konu işleyişinde de gözlemlenebilmektedir. Genelden özele giden bu ayrıştırmada dikkat çeken bir diğer husus, yapılan bu tasnîf ve tebvîbte ulaşılan son kategorinin içinde yer alan bazı bilgilerin, bir alt başlık yahut ayrıca isimlendirmeye gidilmeden, sunumunda ayrıştırılmasıdır. Bu özellik, planda yapılacak ayrıştırmayı bir diğer ifadeyle alt başlıkların sayısını da makul seviyede tutmayı sağlamaktadır (“Muhtasar”, 2009: 178).

Konuların sunumunda görülen bazı ayrıştırmalar şöyledir: İsmi nasb haberini raf’ eden semâ’î ‘âmillerin ikinci nev’inin sekiz unsuru bulunduğunu söylemiştir. Ardından saymaya başlayıp, yedinciye geçmeden önce ilk altısına “fiile benzeyen harfler” şeklinde isim verildiğini belirtmiştir. Yine semâ’î ‘âmillerin beşinci nev’isi fiili muzârî’i cezmeden kelimelerin onbeş tane olduğunu veren müellif, anlatı içinde ilk dördünün tek fiili cezmeden ettiklerini belirttikten sonra diğerlerini vermeye devam

etmiştir. İlgili nev'in sonunda da sayılan onbirinin şart ve cezâ' diye isimlendirilen iki fiili cezm ettikleri kaydını koyarak ayrıştırmıştır. İlk kıyâsî 'âmil fiil hakkında, eğer kelâm merfû'u ile tamamlanıyorsa bu fiile tâm; şayet kelâm kendisiyle tamamlanmayıp mansûb bir habere gereksinim doğuyorsa bu durumda o fiile nâkis denildiğini, diğer konulara nazaran uzun ve örnekleri bol şekilde izah eden müellif, anlatıda ayrıştırsa da bir taksîme gitmemiştir (el-Birgivî, 2010: 16, 18, 20, 22).

Bu bağlamda, her ne kadar ana dağılımda değerlendirilebilecek olsa da burada ele alınması planlanan bir ayırmadan ayrıca bahsetmek gerekmektedir. O da yukarıdakiler gibi *İzhâr*'ında açık bir şekilde belirttiği; ancak *'Avâmil*'inde sadece konu anlatımında sıralamayla ima ve bir kelimeyle değinerek ifade ettiği, semâ'î 'âmillerin aslında isimde ve muzârî' fiilde amel eden iki nev'den, isimde 'âmillerin de bir ve iki isimde amel etmesine göre iki kısımdan müteşekkil olduğudur. Birgili Mehmet Efendi bu durumun ilkini *'Avâmil*'inde nev'leri sıralamasıyla göstermektedir. Zira önce isimde 'âmil olanları, ardından son iki nev'de de fiilde 'âmilleri vermiştir. Bir ve iki isimde amel etmeyi ise harf-i cerleri verirken “*حُرُوفٌ تُجْرُ اسْمًا وَاحِدًا*” ibaresiyle göstermiştir (el-Birgivî, 2010: 12, 16, 18 el-Birgivî, t.y.: 42, 68).

Dikkat çeken bir başka özellik de tartışmalardan bir kavram şeklinde ifade edilirse hilâf ve ihtilâflardan uzak durulmasıdır. Ele alınan meselelerde herhangi bir farklı görüş yahut bilginin varlığına, hatta ilgili meselelerin bir başka açıdan incelenebilirliğine değinilmeden bir anlatı gerçekleşmiştir. Bu durum müellifin eserini bir mukaddime ve muhtasar şeklinde kaleme almasından kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca bahse konu bu özellik, şayet hilâf ve ihtilâflar en genel manasıyla farklı görüşlerin incelenmesi, ileri düzey bir bilgi ve alan şeklinde kabul edilirse, bilginin edinilmesi bakımından da uygunluk arz etmektedir.

Farklı görüşlerden uzak durulması, eserde böylesi malumatın yer almadığı anlamına gelmemektedir. Burada kastedilen doğrudan herhangi bir bilginin hilâf yahut ihtilâf alanında yer alıp almadığı hususunda bir ifadenin *'Avâmil*'de bulunmamasıdır. Bilgilerde ise durum, bunun aksinedir. Zira -her ne kadar ilerleyen başlıklarda şârihlerin sıralama hakkındaki bilgileri değerlendirilirken ittifâk ve ihtilâfa değinilecekse de- harf-i cerler arasında saydığı son üçü ve özellikle “*لَعَلَّ*”de görüldüğü gibi müellif, farklı bilgilere yer vermektedir. Ancak bu örnek burada ifade edilmeye çalışılan özelliği tam anlamıyla yansıtmamaktadır. Zira yazar ilgili farklılığı, 'Ukayl lehçesinde/(lüğatında)ki kullanımı ile ele aldığını belirtmektedir. Buna benzer bir diğer durum, harf-i cerler hakkındadır. Zira farklı bir bilginin varlığı imasıyla “cer ve hafd” şeklindeki isimlendirmeye ifade edilmiştir.

Bahsedilen özelliği gerçek manasıyla yansıtması bakımından sunulabilecek örneklerden birisi, hiçbir açıklama yapılmaksızın semâ'î 'âmillerin üçüncü nev'inin verilmesinde de görülmektedir. Burada müellif ilgili meselelerin, haberini nasb ettiğine değinmiştir. Bir başka örnek ise ma'nevî 'âmillerin ilki mübteda ve haberi raf' eden 'âmili, hakkında hiçbir tartışmaya girmeksizin takdim etmesidir. Ancak tarafını belirtir bir şekilde, her ikisini de atfla birbirine bağlayarak bu ikisi üzerinde tek bir 'âmilin varlığını göstermiştir. Bir başka örnek ise ma'mûl bâbının ikinci darbını teşkil eden tâbi'lerin ilkinin, sıfat şeklinde isimlendirilmesidir el-Birgivî, , 2010: 12,14, 16, 24, 30.

Farklı bilgilere değinilmeme özelliği manalandırmada net bir şekilde görülmektedir. Birgili Mehmet Efendi, özellikle 'âmil konumundakilerin manalarına daha belirgin bir örnekle harf-i cerlerin anlamlarına dair gerek hilâfiyyâttan gerekse mana bakımından bir bilgilendirmeye gitmeksizin bir anlatı içindedir. Aynı husus, cezm eden kelimâtta da görülebilmektedir. Ancak bu durum kendisinin herhangi bir anlam yahut muhteva farklılığının gözetmediği anlamına gelmemektedir. Çünkü, bu başlık altında daha önce, isimlerde ve fiillerde 'âmillik ile isimlerdekinin de tek ve iki isimde gerçekleşmesine göre yapılan ayrımın, eserde açıkça belirtilmeden sadece sıralama ve bir kelimeyle gösterildiğine değinilmişti. Bu husus, müellifin eserini açıkça ifade etmese de aslında belirli bir plan dahilinde bir sıralamayla kaleme aldığı ve gerek aslî gerekse tâlî farklı görüşlerin bilinçli bir şekilde verilmediğini akla getirmektedir (el-Birgivî, , 2010: 12, 14, 18, 20).

Bu bağlamda örneğin cezm eden 'âmillerde isimlendirmenin "kelimât" şeklinde yapılması, farklı bilgi ve düşüncelerin varlığını gösterir niteliktedir. Diğer semâ'î 'âmiller hakkında "harf" tanımlaması yapmasına karşın, ilgili meselede "kelimât" ibaresini kullanarak üslûb değişikliğine gitmesi, muhatabına ele aldığı nev'de harf dışında değerlendirilecek nitelikteki hususların da varlığına işaretidir. Ayrıca, *İzhâr*'da ilgili kısmın, anlamlarının verilmesi hariç tutulursa, izah edilmesi bir tarafa örneklerle dahi desteklenmediği belirtilmelidir. Bahsedilen bu husus, müellifin nasıl ki muhtasar yahut mukaddime tarzında kaleme aldığı *'Avâmil*'inde bazı bilgileri ve farklılıkları gizlediği görülebiliyorsa, aynı şekilde *İzhâr*'ında da daha önce edinilmiş malumata değinilmeden geçilebildiğini de göstermektedir (el-Birgivî, , 2010: 18; el-Birgivî, t.y.: 42, 44, 68, 70).

3. Sıralama/Tertîb İlkeleri

Birgili Mehmet Efendi'nin eserinde ana bir sistematüğün bulunmasından öte, edinilmesi gerekli diye nitelediği yüz meseleyi kendi başlıklarında sıralamasında da bir düzen takip ettiği görülmektedir. Bu başlık

altında müellifin bahse konu meseleleri nasıl, neden ve niçin ilgili yerlerinde ve sıralarında ele aldığı incelenecektir. Bu da kimi şârihlerin tertîb hakkında dile getirdikleri özelliklerin belirlenmesiyle gerçekleştirilecektir. *‘Avâmil* şârihlerinin ifade ettikleri vasıfların tamamının, teker teker bir makale çerçevesinde incelenmesinden ziyade burada asıl amaç, bahsedilen tertîbin sistem bakımından analizini sağlayacak bir düzeyde ele alınmasıdır. Bu da tüm sıralama vasıflarının gruplandırılmasıyla elde edilecek bulgulardan hareketle sağlanacaktır.

İncelenen şerhlerde kimisi tekrar etmek kaydıyla yaklaşık 180 sıralama nedeni sayılmıştır. Bahse konu nedenler, ele alınan meselenin kullanım durumu, asaleti ve diğerleriyle aralarında kurulan ilişki çerçevesinde üç ana kategoride incelenme imkanına sahiptir. Belirtilen her bir ana grup birer aslı ilke yahut prensip şeklinde sunulacaktır. Zira bunlar, diğerlerine nazaran hem bir neden olarak ileri sürülme sayıları hem de diğerlerinin muhtevalarını kendi bünyelerinde toplamaları bakımından önem arz etmektedir. Buradan hareketle bu ana ilke/prensiplerin altında çeşitli ilkesel oluşumların varlığından bahsedilecek; bunlara da ana ilkelerin altında değinilecektir. Ayrıca bu kategorilere girmeyen kimi nedenlerin yanı sıra, bazı tertîblerde her hangi bir neden zikredilmeden geçilmesi de kısaca irdelenecektir.

İlkeler bağlamında ‘amel/i‘râb bâbının tasnîf ve tebvîbteki gibi tertîbte de farklı bir yerde durduğu belirtilmelidir. Zira diğer iki bâbın aksine neredeyse yok denecek kadar az neden sayılmıştır. Bunun bir basamak ilerisi ise nedensizliktir. Her ikisi de farklı şekillerde yorumlanması muhtemel bir durumdur. Söz konusu husus, bu ana başlığın sonlarında işlenecektir. Ana ilkeler hakkında bilgilendirmeye geçilmeden önce, çoklu neden sunma ve her birisinin diğerleriyle iç içeliği gibi burada değinilmesi gerekli ortak özelliklere dair bazı hususların altı çizilmelidir. Çoklu neden sunma ile kastedilen, kimi zaman hiçbir nedenden bahsedilmemesi hariç tutulmak kaydıyla, bir meseleye ilişkin bazen bir, bazen de daha fazla gerekçe ileri sürülebilmesidir. Gerek ana gerekse bunlar altında meydana gelen alt ilkelerden iddia edilen sâiklerin hangisinin temel ilke kabul edileceği ise ikinci açıklanması gereken hususu ifade etmektedir. Bu nedenle herbirisinin diğerleriyle iç içeliği ifadesi, birden fazla neden sıralandığında bunların birbirleriyle ilişkisinin kesin sınırlarla çizilemediği durumları belirtmek için kullanılmıştır.

3.1. Asalet İlkesi

Bir meselenin öncelenmesi ile ilgili değerlendirmelerde neredeyse en belirgin ve temel ilke asalettir. Asıl olma pek çok açıdan gerçekleştirilecek bir durumdur. Bununla birlikte bunlar da bir gruplama ile ele alındığında

‘amelde, değişiklikte, ma‘mûliyyette, manada, varlık bakımından, konumda, konuda, sıralamada ve iştikâta görülen asıllık ön plana çıkmaktadır. Hangi gerekçeye dayanırsa dayansın, bir diğer ifadeyle burada verilen hangi asıllık kategorisinde/yönünde/tipinde yer alırsa alsın, sıralamada varsa ilk etapta bir asıllık aranmaktadır. Zira asalet doğrudan/vasıtasız gerçekleştiği için önceliği hak etmektedir (el-Gelibolî, 2009: 138, 271; Kuşadalı, 2009: 70, 271). Ayrıca asıllığın gerçekleştiği alt kategoriler, diğer ana ilkelerin tamamını hatta bunlar altındaki tali meselelerin bir kısmını dahi içermektedir.

En genel manada, en az iki mesele arasında birisi diğerine nazaran asıl ise, bu durumda aradaki asıllığı sağlayan ilişki yahut vasıf asıllık yönünü, yani ana ilkenin muhtevasını göstermektedir. Yukarıda zikredilen asıllık yönleri yahut kategorileri şârihlerin ibarelerinden elde edilerek tasnife tabi tutulan bilgilerden derlenmiştir. Bu nedenle asıllık yönleri, şayet aralarında asıllığa dayanan bir ilişki varsa, ele alınan meseleler kadar çoktur. Bu bağlamda “sıralamada basîtin mürekkebe öncelenmesi” söylemi gibi, şârihlerce tertîbte benimsenen yöntemle ilgili ortaya konmuş ilkesel yaklaşımların varlığı da belirtilmelidir. Ancak kimi zaman bunlara hiç değinilmemiştir (“Muhtasar”, 2009: 147; el-İznicmîdî, 2009: 147; el-İzmîrî, 2009: 146-147).

‘Avâmil’de asalet ilkesinin görüldüğü ilk yer, bâbların sıralanmasındadır. Müellifin eserindeki amacının i‘râb/‘amel bir diğer açıdan fushâ bilgisinin edinilmesini sağlamak olduğuna değinilmişti. Asıl gayesini izah ederken sona bırakmasının açıklamalarından birisi de asaletle ilgilidir. Zira ilk iki bâba göre ‘amel bâbı, asıl değildir. Çünkü ‘amel, ‘âmil ve ma‘mûl arasındaki ilişkiyi ifade eden bir nevi vasıf/hal/durumdur. Bu ise asıl olan zâtta bulunur. Zât ve vasıf arasındaki bu asıllık ilişkisinde asıllar öncelenmiş, ardından da vasıf gelmiştir. Zira vaz‘ itibariyle de bu gerekmektedir. Çünkü vasıf, bir başkasına ziyadedir. Asıllar da kendi içlerinde ameldeki asıllığa göre şekillenmiş ve önce ameli icra edenler, ardından amel kendisinde gerçekleşenler sıralanmıştır (el-Gelibolî, 2009: 239, 269; el-İznicmîdî, 2009: 356; “Muhtasar”, 2009: 62).

Bu ana olgunun ardından bâblar içinde de aynı durumun gözlemlenebildiği belirtilmelidir. Bunun en belirgin örneği, ikinci bâbın ayrıştırıldığı iki ana darbtır. Zira asıllığa göre tertîb edilmiş şârihlere bırakılmadan doğrudan müellifi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ma‘mûllerin aslı olanları da dört nev‘de incelenmiştir. Bunların kendi arasındaki tertîbi de asıllık ilişkisine dayanmaktadır. Zira ilk ikisi i‘râbta asıldılar. Bu nedenle son ikisine öncelenmişlerdir. Merfû‘lar ise i‘râbın aslı kabul edildiklerinden dolayı, ilk sırada konumlandırılmıştır. Dokuz merfû‘ da kendi içinde

sıralanırken önce, ma'mûliyyette asıl isim olduğundan isimler zikredilmiş, ardından fiil getirilmiştir. İsimler ise kendi aralarında iki gruba ayrılmış ve ilk dördü asıllıklarından dolayı öncelenmiştir. Mansûblarda da isimler aynı gerekçeyle öncelenmiştir (el-Gelibolî, 2009: 274-276, 285, 290, 292-293; el-İznikmîdî, 2009: 274-276, 293; Kuşadalı, 2009: 274-276, 293; el-İzmîrî, 2009: 293; “Muhtasar”, 2009: 286).

Bu minvalde diğer bir örnek ise müşâbehet, ilhâk ve haml yollarıyla kurulan asıllık ilişkisidir. Merfû'lar sıralanırken fiilin isimlerden sonra yer alması her ne kadar asıllık üzerine bina edilse de fiilin zikredilmesi ve ilgili yerde konumlandırılmasının bir diğer nedeni de isimle arasındaki benzerlikten dolayıdır. İlhâk yoluyla gerçekleşen ise şârihlerce açık bir şekilde dile getirilen bir husustur. Mülhakra özellikle ikinci bâbta görülen merfû'ların tertîbi hakkında verilen bilgiler güzel bir örnektir. Zira sıralamaya konu edilen sekiz ismin ilk dördü asıl, kalanları da bunlara mülhak olarak nitelendirilmiştir. Aynı durum mansûblarda da görülmektedir. Çünkü fiile nazaran asıl olan isimlerin kendi içinde ilk beşi asıl, diğer yedisi bunlara mülhak şeklinde değerlendirilmiştir. Haml ise nasb edatı ^{هـ}de ileri sürülmüştür. Bu da ^{هـ}'nin asıllığından ve diğerlerinin de bir görüşe göre buna haml edilmesinden dolayıdır (el-Gelibolî, 2009: 168, 275, 285, 293; el-İznikmîdî, 2009: 275, 293; Kuşadalı, 2009: 293; el-İzmîrî, 2009: 168, 293).

Şârihlerin öne sürdüğü nedenlerde ön plana çıkan asıllık yönleri şöyle örneklendirilebilir: Kıyâsî 'âmillerden fiil, ism-i fâile öncelenmiştir, çünkü amelde asl olan fiildir. Ayrıca aralarında iştikâk bakımından da bir asalet ilişkisi söz konusudur ki bu durumda fiil asıldır. Fiille ism-i fâ'il arasındaki bu ilişki amelde ve iştikâta asıllığa örneklerdir. 'Âmiller sıralanırken önce isimde 'âmiller getirilmiştir. Bu da asıllıkta isimdeki değişikliklere itibar edilmesinden ve ma'mûliyyette aslın isim olmasından dolayıdır. ^ب harf-i cerri kendisinden sonrakilere manasındaki asıllıktan dolayı öncelenmiştir. Yeminde asl olan ^ب'dir. ^و ve ^ت ise ^ب'den bedeldir. Bu da varlık bakımından ^ب'nin asaletini göstermektedir. Bu nedenle ilk sırada yer almıştır. Merfû'attan haber, bulunduğu konumda kendisinden sonrakilere nazaran asıllığından dolayı yer almaktadır. Cezm edatı ^ل ise konuda asıldır. Bu nedenle diğerlerinden önce gelmiştir. Ancak konumu gereğince önce tek harfi cezm edenler gelmiştir. Bu durum konunun, konunun ve sıralamanın tamamındaki asıllıklarla ilişkilidir. Sıralamadaki asıllıkla ilgili diğer bir husus ise basîtlük ve mürekkeblik ilişkisidir. ^ل'nin diğerlerine öncelenmesi ile ^ك ve ^ل'nin birbirleri arasındaki sıralaması da asıllık bağlamında buna bağlanmıştır (el-Gelibolî, 2009: 71, 106, 109, 138, 141, 145, 190, 213, 269, 285; el-İznikmîdî, 2009: 71, 109, 145, 213, 269; Kuşadalı, 2009: 70, 71, 105,

109, 190, 213, 282; Akşehirlizâde, 2009: 141; “Muhtasar”, 2009: 71, 189, 213).

3.2. Kullanım İlkesi

Edinilmesi gerekli yüz meselenin sıralanmasında ilgili hususların kullanımı da önemli bir yere sahiptir. Bununla gerek cümledeki görevi, gerekse ister terkîb içindeki konumu ve isterse de ‘*Avâmil*’in tertibinde takip edilen plana uyumu bakımlarından bir kullanım ve işlev kastedilmektedir. Kullanımın sıralama ile ilgisi hakkında şârihler tarafından pek çok açıdan ele alınabilecek genişlikte veri sunulmuştur. Bunların bazıları aynı özelliklere sahip olmalarından dolayı bir grup altında toplanabilirken, bazıları da herhangi bir kategori altında incelenme imkanına sahip değildir. Bu nedenle bu prensip/ilke önce bir arada değerlendirilme imkanı bulunmayanlar, ardından da diğerlerinin takdimiyle anlatılacaktır.

3.2.1. Kategorize Edilemeyenler

Şerhlerde gerekçelendirmede yararlanılıp kategorik şekilde ele alınamayan nedenlerin varlığından bahsedilmiştir. Belirli bir grupta yer almasa da bazı gerekçeler kategorize edilemeyen diğer nedenlerden kimi yönleriyle ayrılmaktadırlar. Bunlar arasında etki ve tesirle ilişkili olanlar bir grup şeklinde değerlendirilebilecek seviyededir. Ancak ilgili nedenler daha çok tasvir edici ve diğer asıl nedenleri izah eder nitelikte olmalarından dolayı ayrı bir kategoride ele alınmamıştır. Örneğin ‘âmilin öncelenmesinin nedenlerinin birisi de müessir olmasıdır. İsimde amel edenlerin takdimi fiilin de isme benzerliğinden dolayı i‘râb edilmesi ile ilişkilendirilecek kadar, ‘âmilin isimdeki tesirinin kuvvetine dayandırılmıştır. Azlık çoklukta ele alınacağı gibi اُنْ’ın diğer nasb edenlere öncelenmesinin nedenlerinden birisi fayda, tesir ve kullanım bakımlarından daha yaygınlığıyla ilişkilidir. Fiilin amelde asıl kabul edilmesi de tesir bakımından en güçlü olmasındandır. Zira fiil olup da amel etmeyen yoktur. İsim ve harf için bu geçerli değildir (el-Gelibolî, 2009: 63, 266; el-İznîkî, 2009: 266; Kuşadalı, 2009: 168, 266; Akşehirlizâde, 2009: 141; el-İzmîrî, 2009: 266; “Muhtasar”, 2009: 213, 266).

Bunlar dışında kategorik şekilde değerlendirilemeyen bu ara katmanda ele alınabilecek bazı gerekçeler de şöyledir: اِدْنٌ zayıf bir ‘âmil olduğu için tehir edilmiştir. Semâ’ilerin amelinin bizzat böyle olduğunun işitilmesi bir şeref unsuru kabul edilmiş ve öncelenmesi de buna bina edilmiştir. Nasb eden ‘âmiller, cezm edenlerle ma‘mûllerindeki birliktelikten dolayı ard arda gelmiştir. لَمْ’in لَمَّا’ya takdiminin nedenlerinden birisi de hafifliğine bağlanmıştır. Fiilin öncelenmesi için verilen gerekçeler arasında vaz‘ bakımından zaman ve hadese delalet etmesi açısından daha faydalı olması

zikredilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 173; el-İznmîdî, 2009: 213; Kuşadalı, 2009: 70, 167, 181).

Kullanımla ilgili gerekçelendirmelerde, bunlar dışında kalan kategorize edilmeden ele alınan bazı nedenler özetlenerek örneklendirilmeye çalışılacaktır. Kasem harflerinden “و” kullanıldığı yer bakımından *lafzatullâh*'ın başına gelişinden; bir fiili cezm edenler kullanım alanının darlık ve genişliği açısından; ism-i fâ'îl, ism-i mef'ûle ve sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdüle amel ettikleri ile kendileri arasındaki durumlardan; masdar, ismü'l-muzâfa fiilinin ameli gibi amel etmesinden dolayı takdim edilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 109, 233, 236, 245; Kuşadalı, 2009: 189, 228).

كان ve kardeşlerinin isimleri 'âmillerinin fiil olması ve kendilerinin de fâ'ile benzerliğindeki gibi kullanım bakımından diğerlerine nazaran asla daha yakınlığından, mef'ûl-ü bih diğer bir öge olan fâ'ile benzerliği ve geçişliliğin kendisinde gerçekleşmesinden, mef'ûl-ü leh fiilin sebebinin belirtmesinden, te'kidin lafzîde bazen atıfla getirilmesinden, bedel nispet gerçekleştiği için bizzat kendisi maksûd olduğundan ve ما لئیس'ye benzeyen ما ve لا'nın isimleri isim olmasından dolayı kendi yerlerinde konumlandırılmıştır (el-Gelibolî, 2009: 285, 290, 296, 301, 347, 350; Kuşadalı, 2009: 285; el-İzmîrî, 2009: 285).

3.2.2. Azlık-Çokluk/Yaygınlık Bakımından

Bazı meseleler birbirlerine kullanımlarındaki azlık ve çokluklarına/yaygınlıklarına göre konumlandırılmıştır. Bir başka ifadeyle şârihler kimi zaman tertîb için gösterdikleri nedenleri sıralarken, meseleler arasındaki azlık-çokluk yahut yaygınlık durumuna dair nedenler de ileri sürmüşlerdir. Ancak böylesi gerekçelerde dikkat çeken bir husus bulunmaktadır. Kemiyet değerlendirilmesinin görüldüğü tertîb ifadelerinde çoklukla ilgili vurguların tamamı diğer nedenlerden sonra gelen sâiklerdir.

Çoklukla ilgili yapılan yorumlar arasında harf-i cerlerden كى'le ilgili hiçbir ayırıcı vasıf gösterilmeksizin sadece çokluk/yaygınlık ile nitelendirilerek gerekçelendirilmiştir. Buna göre كى harf-i cerrinin كى'ye öncelenmesinin nedenlerinden birisi daha yaygın/fazla olmasıdır. Aynı durum cezm edatı كى'ya takdiminde de geçerlidir. Bunun dışında daha çok, doğrudan ele alınan meselenin kullanımının yaygınlığı ve çokluğu dile getirilmiştir. Örneğin كى harf-i cerrinin كى'ye, mansûbâtın diğerlerine ve tebe'yyet ile ma'mûl olanlardan sıfatın diğerlerine öncelenmesi kullanımlarındaki fazlalıklarından/yaygınlıklarından dolayıdır. Ayrıca bir fazlalıktan bahsedilen diğer nedenlerde ise örneğin كى'nden كى'ye önce gelmesi fayda, tesir ve kullanım bakımlarından daha yaygınlığına ve 'âmillerin ana sıralamasında lafzîlerin öncelenmesi de nev', ferd ve kullanım

bakımlarından isimde ‘âmillerin daha fazla olmasına bağlanmıştır. Tekrarlamak gerekirse burada verilen tüm bu nedenler, bir başka nedenden sonra ek gerekçe şeklinde dile getirilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 88, 124, 293, 329; Kuşadalı, 2009: 67, 124, 127, 168, 181).

Azlık vurgularının bulunduğu yerlerde ise çokluktakinin aksine bir durum gerçekleşmiştir. Bunlar kullanım azlıklarına göre değil, daha ziyade sayısal bakımdan azlığa göre ele alınmışlardır. Ayrıca bir destek unsur olarak değil, aslî bir gerekçe şeklinde incelenmişlerdir. Aslî bir unsur olarak ele alınmasına ism-i mübhem-i tâmm’ın ma‘nâ’l-fi’le takdimindeki tek gerekçenin bahsinin azlığının ileri sürülmesi örnek verilebilir. Azlık değerlendirmeleri arasında sadece bu örnek; tek nedenle verilmesine ilaveten, ayrıca azlık bakımından ele alınanlar arasında diğerlerinin aksine tasnîf ve tebvîbte bir alt başlığın bir ferdi olarak yer alan tek meseledir (el-Gelibolî, 2009: 253).

Diğer sayısal azlık ile nitelendirilen gerekçelerin verildiği yerler bir alt başlığın tamamını kapsar şekildedir. Örneğin semâ’î ‘âmillerin, ferdlerinin sayılı olmasından yani sınırlarının belirli olmasından dolayı takdim edilmiştir. *تيس*’ye benzeyen *ما* ve *لا*’nın nevâsıba öncelenmeleri sadece iki tane olmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Muzâri’ fiili nasb eden ‘âmillerin de cezm edenlere öncelenmeleri için verilen nedenlerden birisi yine sayısal azlıklarıdır. Bir diğer örnek ise semâ’î ‘âmillerin kıyâsîlerden önce gelmesinde ileri sürülen gerekçeler arasında nev’lerinin azlığının yer almasıdır (el-Gelibolî, 2009: 166; Kuşadalı, 2009: 70, 162; el-İznikmîdî, 2009: 70).

3.2.3. İttifâk-İhtilâf

Kullanım hakkında verilen ve kategorize edilebilen değerlendirilmelerden bir diğeri de ilgili meselelerin sıralamasında gerekçe olarak ittifâk ve ihtilâftan bahsedilmesidir. Bu, bazen doğrudan ilgili kelimelerle ifade edilirken bazen de verilen bilginin mefhumundan elde edilmiştir. Her halükarda bu grubun ittifâk kısmında yer alan gerekçelerin hiçbirisi tek başına zikredilmemiştir. Daha net bir ifadeyle, şârihlerin ifadeleri bir arada değerlendirildiğinde, gerekçelendirilen ilgili hususların tamamı, birden fazla nedene dayandırılmıştır.

İttifâkın gerçekleştiği, mefhumdan elde edilen gerekçeler, *ب* harfi cerrinin sıralanmasıyla ilgili gerekçelerdir. Bunlar harf-i cerrin kendisinde hiçbir zaman bir değişiklik meydana gelmemesi yani daima kesra harekesiyle kullanılması ile harf-i cerrlik dışında bir kullanımının bulunmamasıdır. Doğrudan ittifâk ve ihtilâf ibarelerinden yararlanılarak gerekçelendirilenler ise şöyle örneklendirilebilir: *رَبِّ*’den önce *حَتَّى*’nin

getirilmesi, harf-i cerliğinde ittifâk meydana gelmesinden dolayıdır. **إِنَّ** ve kardeşlerinin, amel etmesinde ittifâkın hasıl olmasından dolayı **لَيْسَ**'ye benzeyen **مَا** ve **لَا**'ya öncelendiği görülmektedir. **أَنَّ**'nin diğerlerinden önce yer almasındaki bir neden de diğerlerine nazaran basîtlüğünde ittifâk vardır. **لَا**'nın **لَا**'dan önce getirilmesi de **لَا**'nın amelinde müteahhirînin ittifâk etmesi gerekçesine dayandırılmıştır. Bir diğer örnek ise fiili muzârî'i nasb eden 'âmillerden **لَنْ**'in **كَيْ**'den önce yer almasındaki nedendir. Zira amel bakımından **أَنَّ**'e benzerliğinde ittifâkın varlığıdır (el-Gelibolî, 2009: 134, 141, 156, 171; Kuşadalı, 2009: 78, 103, 156; el-İznicmîdî, 2009: 156).

Gerekçelendirilmesi bir ihtilâfa dayanan meselelerde doğrudan ve mefhumdan anlaşılma ittifâkta görülenden bir nebze farklılık arz etmektedir. Doğrudan olanlar ihtilâf ifadesiyle dile getirilmişlerdir. Dolaylılar ise daha çok bir tercihin meydana geldiğini gösteren ibarelerin yer aldığı gerekçelendirmelerdir. Doğrudan yahut mefhumdan anlaşılma ihtilâf gerekçeli meselelerde sadece bir tanesi tek başına bir neden olarak, diğerleri ise en az bir başka sâikle birlikte zikredilmiştir. Tek başına olan gerekçe mefhumdan anlaşılma arasında. O da **أَنَّ**'nin **أَنَّ**'ya nazaran daha *meshûr* olmasından dolayı öncelenmesidir. Bunun dışındaki diğer mefhumda dayalı nedenler ise *esahh* görüşe göre **كَانَ**'nin harf olması ve *mef'ûl-ü filh*'in Kûfeliler'e muvâfakatle öncelenmesidir (el-Gelibolî, 2009: 145, 200, 298; Kuşadalı, 2009: 146; el-İznicmîdî, 2009: 145).

Doğrudan anlaşılma ise şöyle örneklendirilebilir: **عَدَا**'nın **لَوْلَى**'den sonra yer alması harf-i cerliğinde ihtilâf olmasından dolayıdır. **أَيْتٌ**, kendisinin mürekkebi mi basît mi olduğu hakkında bir ihtilâf bulunmasından dolayı **لَكِنَّ**'den sonra getirilmiştir. **لَيْسَ**'ye benzeyen **مَا** ve **لَا**'nın amelinde ihtilâf meydana gelmesi, haklarında ittifâk oluşan **إِنَّ** ve kardeşlerinden sonra yer almalarına neden olarak gösterilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 122, 134, 147; Kuşadalı, 2009: 122, 147; el-İznicmîdî, 2009: 147).

3.2.4. Kısıtlı Kullanım

Şerhlerde yer alan gerekçelendirmeler arasında gruplandırılarak ele alınabilecek bir diğer kullanım biçimi de kısıtlama mefhumu taşıyan bazı nedenlerdir. Kısıtlı kullanımdan kastedilen bir meselenin kullanım sahasının, gerek mana gerek şarta bağlılık ve gerekse işlev bakımından darlığı yahut genişliği hakkında şârihlerce açıktan verilen nedenlerdir. Bu kategoride yer alan gerekçelerden birisi hariç diğerlerinin tamamı bir başka nedenle birlikte yer almaktadır. Kendisi tek bir gerekçe şeklinde sunulan ise bir muzâfun ileyhe ihtiyaç duymamasından dolayı **أَنَّ**'nin **أَيُّ**'den önce gelmesidir (el-Gelibolî, 2009: 201).

Bir başka gerekçeyle birlikte bir neden olarak zikredilenler ise farklı şekillerde ele alınma imkanına sahiptir. Bunlardan ilki bir lehçe kıstasıyla sınırlamanın meydana geldiği durumlardır: لَعْلٌ nin لَيْتٌ ye nazaran tüm lehçelerde geçerli olması, مَنَّدٌ nün sadece Hicâzlılarca kullanılması ve ما' mûllerden merfû'ât içindeki لَيْسٌ ye benzeyen ما ve لا' nın isminin cinsini nefyeden لا' ninkine nazaran bazı lehçelerle sınırlanmış olması gibi. Belirtilen tüm meseleler, bu sâikle konumlandırılmışlardır. Bir diğer kısıtlama ise mana bakımından gerçekleşmektedir. Örneğin لَيْتٌ nin لَعْلٌ ye öncelenmesinin bir nedeni, mümkün ve muhâl için kullanılabilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Zira لَعْلٌ sadece mümkünün ifadesi için kullanılmaktadır. Bunlar dışında örneğin nevâsıbtan اِدْنٌ in كِيٌ den sonra yer alması da amelinin şarta bağlı olmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu da bir diğer kısıtlama durumudur (el-Gelibolî, 2009: 116, 173, 149, 317; Kuşadalı, 2009: 116, 149).

Bu minvalde değerlendirilebilecek bir başka durum ise umûm-husûs kısıtlamasıdır. Zira nasb edenlerin cezm edenlere öncelenmesi umûm-husûs dolayısıyladır. Zira nasb, isim ve fiilde ortak iken cezm sadece fiil için geçerlidir. Bu nedenle nasb, aslî amellerden iken cezm böyle değildir. Tertîb de buna göre yapılmıştır. Bu kabil son durum mansûbatta müstesnânın كَانٌ bâbına öncelenmesi, nâkısın ما' mûlünün hâsss iken müstesnânın mef'ûl-ü bihe mülhak olmasıyla açıklanmasıdır (el-Gelibolî, 2009: 311; Kuşadalı, 2009: 167).

3.2.5. Amelin İcrâsında Tamlık

'Avâmil'deki meselelerin sıralanmasında şârihlerin kullanım bakımından gerekçe olarak sundukları nedenlerden bazıları da ilgili meselenin amelini icra ederken tamlığı hakkında çeşitli değerlendirmeleri içermektedir. Bir diğer ifadeyle, ilgili tertîbinde yer alması, bahse konu meselenin amelinin her halükarda gerçekleşip gerçekleşmemesine göre bazı sâiklere yer vermişlerdir. Bu kategorideki nedenlerin çoğunluğu -net ifadesiyle ikisi hariç tamamı- gerekçelendirmede ya tek nedendir yahut ilk sırada verilen gerekçedir. Bu durum ilgili kıstastaki nedenlerin sıralamada oldukça önemli bir rolünün bulunduğu bir göstergesidir.

Bu gruptaki gerekçeler, bahse konu meselenin amelini icra edip etmemesi ve amelin bir şart yahut ihtiyaca binaen gerçekleşmesi bakımından kendi içinde iki kısımdır. İlk kısımda yer alanlar da kesinliklerine göre iki şekilde ele alınabilir. Örneğin حَاشَا'nın مَنَّدٌ ve مَنَّدٌ'den önce konumlandırılmasının, 'âmil olmaktan hiçbir zaman çıkmamasına ve مَهْمَا'nın ما'dan önce bulunmasının da cezm etmeme gibi bir durumun söz konusu olmamasına bağlanmasındaki gibi kesinlik ifade eden yani amelin istisnasız gerçekleştiği bazı meseleler bulunmaktadır (el-Gelibolî, 2009: 114, 192; Kuşadalı, 2009: 114).

Kısmî icradan düşmelerin gerekçe olarak ileri sürüldüğü durumlar için de şöyle örnekler sunulabilir: *حاشا* kimi zaman amelini icra etmediği için *ت*'dan sonra gelmiştir. *خَلا* ve *عَدَا*'dan önce getirilmesi, son ikisine nazaran daha az icradan düşmesindedir. *لَوَلِي*'dan sonra yer alması da her zaman amel etmemesi ile ilişkilidir. *لَمَّا* bazen cezm edatı olarak amel etmediği için, *لَمْ* takdim edilmiştir. Temyîz, müstesnânın bazen mansûb olmaktan çıkmasından dolayı önce gelir (el-Gelibolî, 2009: 112, 118, 124, 181, 309; Kuşadalı, 2009: 112, 118).

Amelin bir şart yahut ihtiyaca binaen gerçekleşmesi bakımından ileri sürülen nedenler ise şöyle örneklendirilebilir: *لَيْسَ* ye benzeyen *لَا*'nın *لَا*'dan önce gelmesinin nedenlerinden birisi *لَا*'nın isminin nekre olmasının şart kılınmasıdır. Fiilin ilk sırada yer alması da amel etmesi için herhangi bir şartın söz konusu olmamasıdır. Diğerlerine nazaran *أَيُّ* mu'reb olduğu için geride kalsa da *حَيْثُمَا* ya öncelenmiştir. Çünkü *أَيُّ* *لَا*'sız amel edebilir; ancak *حَيْثُمَا* edemez. *أَيُّ*, bir muzâfun ileyhe ihtiyaç duymadığı için *أَيُّ*'den öncedir (el-Gelibolî, 2009: 201, 213, 162; Kuşadalı, 2009: 166, 202; el-İzmîrî, 2009: 162; “Muhtasar”, 2009: 162).

3.3. İlişki

Ana ilkeler içerisinde verilen son prensip, sıralanacak meselelerin kendi aralarındaki bazı ilişkilerden dolayı birbirlerine göre konumlandırılması ile ilgilidir. Bu ilke de kendi içinde doğrudan sadece bir ilişkinin varlığından bahsedilebilecek ve belirli bir kategorizde bulunulamayacak çeşitli gerekçeler ile gruplar halinde ele alınabilecek nedenler şeklinde iki ana kısımda incelenecektir. Ayrıca gruplara geçilmeden önce kategori ifade etseler de sayısal azlıkları dolayısıyla bir ara ve geçiş katmanı şeklinde sunulacak bazı gerekçelere yer verilecektir.

Genel gerekçeler belirli bir kategori altında incelenmeden doğrudan bir ilişkinin varlığı hakkında bilgi veren nedenlerdir. Bunların, azlıklarından dolayı burada ayrı bir başlık açılmadan verilmesi planlanmıştır. Edinilmesi gereken yüz meseleden bazıları aralarındaki münasebetten dolayı buldukları yere alınmışlardır. Örneğin *لَمْ* ve *لَمَّا*'nın peşpeşeliği lafız ve mana itibarıyla birbirleriyle uyum içinde olmalarından ve aralarındaki münasebetten dolayıdır. Yine aynı şekilde merfû'âtın haberin hemen mübtedadından sonra konumlandırılması da diğerlerine nazaran ikisi arasındaki münasebetin bir neticesidir (el-Gelibolî, 2009: 282; Kuşadalı, 2009: 183).

Bunlar dışında, her ne kadar genel tarzda bir münasebetten bahsedilmeyip hâss özelliklerle gerçekleşen bir tasvir olsalar da ilişki prensibi altında değerlendirilen ve tasnifte her hangi bir kategoride yer almayan bazı tikel durumlar da söz konusudur. Örneğin *لَيْسَ*'nin

öncelenmesinin bir sebebi de kendisinden sonrasının lafız ve mana itibariyle tâm bir kelam olmasıdır. Bu durum diğerlerinden farklıdır. Çünkü sadece kendisi ile diğer bir sıralanacak mesele arasındaki bir ilişkiye değil, kendisi ve ma'mûlü ile arasındaki bir özelliğe binaen yapılan bir tertiptir. Buna benzer bir diğer durum da ismü'l-muzâfın öncelenmesi ile ilgilidir. İsmü'l-muzâf, ma'mûlü ile birlikte bir bütündür. Bu nedenle takdim edilmiştir. Bu durum diğerine benzese de aralarındaki fark, ilkinin ma'mûlünden bağımsız, ikincisinin birbiriyle bir bütün şeklinde ele alınmasıdır. Bu bağlamda yer alsa da bir yönüyle ayrılan son bir husus bulunmaktadır. O da ilişkinin sonrasıyla değil; öncesiyle ve ayırıcı vasfındaki oranının fazlalığı ile ilgilidir. Bunun örneği tâbi'lik ile ma'mûl olanlar hakkındadır. Bunlar beştir. Sıfat diğerlerine öncelenmiştir, çünkü diğerlerine nazaran daha fazla mutâbaat eder (el-Gelibolî, 2009: 138, 249, 329; Akşehirlizâde, 2009: 138).

Bu bağlamda üç hususun ayrı bir konumunun bulunduğu belirtilmelidir. Zira bunların özellikle ilk ikisinin bir hayli zorlama şeklinde olduğu düşünülmektedir. Yahut bir bakıma başka bir gerekçe ortaya konamamasından dolayı zorunlulukla verilmesi ihtimal dahilindedir. Bunlardan ilki خَلَا'nın عَدَا'ya alfabedeki konumunun önceliğinden dolayı takdim edilmesidir. İkincisi ise cezm eden 'âmillerden أَيْنَ'nin مَنْ'den sonra gelişinin gerekçesidir. Buna göre aralarında bir ses uyumu vardır. Bu da مَنْ'in ve أَيْنَ'nin sonları "ن"dir. Bu uyum dolayısıyla ard arda tertib edildikleri dile getirilmiştir. Sonuncusu da mübtedanın habere tekaddümünün gerekçelerinden birisi şeklinde verilen, şerefidir. Sonuncusu hariç diğerleri tüm eserde sadece birer kez görülen gerekçelerdir (el-Gelibolî, 2009: 120, 199, 280; Kuşadalı, 2009: 120).

İlişki ana başlığı altında incelenip belirli kıstaslara göre tasnif edilerek gruplanabilen gerekçelere geçmeden önce bu bağlamda kategorik olarak ifade edilmeleri mümkünse de azlıkları dolayısıyla genel kısmında bir ara katman şeklinde sunulacak bazı nedenler de bulunmaktadır. Bunlar basîtlük ve iştikâk şeklinde özetlenebilecek bir sâikler grubudur. Basîtlük sadece üç tanedir. ل harf-i cerrinin فِي'ye, ك harf-i cerrinin de حَتَّى'ya ve أِنَّ'nin diğer hurûf-u müşebbehe bi'l-fi'le takdim edilmesi basîtlüklerinden dolayıdır (el-Gelibolî, 2009: 94, 100; Kuşadalı, 2009: 94, 100; Akşehirlizâde, 2009: 141).

Bir ara yahut geçiş katmanı olarak sunulan iştikâk temalı ikinci grup gerekçeler, tamamen kıyâsî 'âmillerin kendi içindeki sıralanmasında ileri sürülen nedenlerdir. Örneğin ism-i fâ'il, mef'ûle ma'lûmdan müştak olması ile lâzım ve müteaddî tüm fiillerden türetilmesi nedenleriyle takdim edilmiştir. İsm-i tafdîl masdardan, ism-i tafdîl asıl itibariyle müştaklık bakımından kendisinden öncekilerle ilişkili olduğundan dolayı öncelenmiştir (el-Gelibolî, 2009: 228, 239).

3.3.1. Benzerlik

Şerhlerde yer alan ilişki çeşitlerinden en yaygın kullanılan gerekçelerden birisi benzerliktir. Benzerlik de diğerleri gibi kimi zaman genel bir değerlendirme ile benzerliğin varlığından bahsedilecek nedenlerle ifade edilirken kimi zaman da belirli bir tasnife tabi tutulabilecek birtakım gerekçeler ileri sürülerek ortaya konmuştur. Bu nedenle bu başlık altında işlenecek nedenlerin genel benzerlikler ve kategorik benzerlikler şeklinde ele alınması ve ikincilerin kendi başlıklarıyla ifade edilmeleri planlanmıştır.

Burada ilgili tasnifte benimsenen ayırıcı husus, benzerlik yönleridir. Şayet bir benzerlik yönü gerekçe olarak doğrudan doğruya şârihler tarafından ifade edildiyse ve bunlar aynı neden altında toplanabilecekse, tüm hususlar bir arada değerlendirilmiştir. Ancak sadece müşâbehet kavramı verildiyse ve benzerlik yönleri de açıklayıcı mahiyetteyse, bunlar genel manada incelenen benzerlikler altında ele alınmıştır.

Bir kategorik değerlendirmenin yapılmadığı genel manadaki benzerlik gerekçeleri, bazen sadece kendileriyle yetinilerek bazen de benzerlik yönlerini açıklar nitelikteki ifadelerle birlikte verilmiştir. Örneğin mef'ûl-ü bih, fâ ile ve hâl de habere benzerlikleri gerekçesiyle ilgili terfîbte yer almıştır. Bunun dışında benzerlik yönlerini açıklar tarzdaki ifadelerle birlikte verilen genel nitelikteki benzerlikler ise ism-i fâ'ilin öncelenmesinin mutlak manada fiile kuvvet bakımından benzerliği ile ve mef'ûl-ü lehin de lââmı hazf edildiğinde mef'ûl-ü mutlaka benzemesi ile örneklendirilebilir (el-Gelibolî, 2009: 296, 301; el-İzmîrî, 2009: 228).

3.3.1.1. Anlam Benzeşmesi

Bazı meselelerin kendi konularında yer alması diğerleriyle olan anlamsal benzeşmesinden kaynaklanmaktadır. Burada belirtilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Bu başlık altında ele alınan gerekçeler, ilişki prensibinin ilerleyen başlıklarda işlenecek bir ana konusu olan mana yönünden ilişki dışında, sadece şerhlerde benzerlik vurgusuyla belirtilen anlamsal ilişkilerdir. Daha net ifadeyle, bu başlık altında ele alınacak anlamsal ilişkiler, şârihlerin doğrudan mana değil; benzerlik ilişkileri hakkında değerlendirmelerde bulunduğu, bununla birlikte benzeşme yönlerinin ise anlama dayandığı hususlardır.

Bu şekilde gerçekleşen nedenlendirmelere örnekler verilmeden önce, bir ortak özelliklerinden bahsedilebilir. Bunlar iki şekilde ayrıştırılabilirler. İlki, bir grubun genel karakteristiğini yansıtan bir sıralama gerekçesi, diğeri de her hangi bir meselenin nedenidir. İlki, yani belli bir grubu niteleyen gerekçe dışındakilerin tamamı, ilgili mesele hakkında ileri sürülen nedenler arasından sadece bir tanesidir. Bu da anlamsal benzeşmenin tek başına

yeterli olmadığını düşündürmektedir. Bu kategoridekilerin örnekleri şöyle sıralanabilir: إلى مِنّ ile olan anlamsal benzeşmesi; أَنْ، إِنَّ'ye lafız ve mana yönünden diğerlerine nazaran daha fazla benzemesi; كَأَنَّ diğerlerine nazaran tahkik manasında ilk ikisine daha çok benzemesi; ismini nasb haberini raf' edenler lafız ve mana itibarıyla tâm fiile benzemeleri; إِلَّا kendisinden öncekilere kuvvet bakımından benzeşmesi ve لَيْسَ'ye benzeyen مَا nefyetme bakımından daha fazla benzeşmesinden dolayı tertıbte öncelenmiştir (el-Gelibolî, 2009: 88, 134, 141, 145, 156, 162; Kuşadalı, 2009: 141, 162; Akşehirlizâde, 2009: 88).

3.3.1.2. Kullanım benzeşmesi

Benzeşme altında tasnif edilen gerekçelerden bazıları da herhangi bir meselenin yer aldığı sırada ilgili meselenin diğerleriyle kullanım benzeşmesinden dolayı konumlandırılmıştır. Bunlar da çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir. Örneğin ismini nasb haberini raf' edenler, kullanımda tâm fiile benzerliği ile semâ'î 'âmillerin üçüncü nev'ine öncelenmiştir. Zira özellikle ilk altısı lafız olarak sülâsî, rubâ'î ve humâsîdir ve fetha üzere mebnûdirler. Mana itibarıyla ise her birisi bir fiilin manası ile kullanılmaktadır. Ayrıca hadese delalet etmesi de mana bakımından ayrı bir benzeşmeyi göstermektedir. Nûnu'l-vikâyenin gelebilmesi ve amelleri için fiiller gibi isimlere ihtiyaç duyması kullanımlarında da bir benzerlik ortaya koymaktadır (el-Gelibolî, 2009: 134, 135, 136, 154; Kuşadalı, 2009: 135, 154-155; el-İzmîrî, 2009: 162; el-İznmîdî, 2009: 136, 154-155; Akşehirlizâde, 2009: 154; "Muhtasar", 2009: 154).

Kullanım benzeşmesinin bir diğer boyutu da sıralama esnasında iki meselenin kullanımlarının nasıllığı konusundaki benzerlikleridir. Örneğin لَيْسَ'ye benzeyen مَا'nın öncelenmesinin nedenleri arasında ma'rife ve nekreye dahil olabilmesi ve haberinin başına ب harfinin gelebilmesi de yer almaktadır. Ayrıca مَا nefy-i hâl içindir لَا ise mutlak nefy yahut istikbâl içindir. Bu yönden de aralarında bir benzerlik bağı kurulmuştur. Görüldüğü gibi لَيْسَ'nin kullanımının gerek kurulumu gerekse mefhum ve manası bakımından مَا'da لَا'ya nazaran daha fazla görülmesi, ilgili sıralamayı doğurmuştur (el-Gelibolî, 2009: 162, 163; Kuşadalı, 2009: 162; el-İznmîdî, 2009: 162; "Muhtasar", 2009: 162).

Bu son durumun bir diğer boyutu ise amelin icrası bakımından benzeşmedir. Yine مَا'nın لَيْسَ'ye benzeme ve ilgili sırada yer alması nedenlerinden birisi de لَيْسَ gibi amelinin إِلَّا ile bozulmamasıdır. Bir başka örnek ise اِنَّ'ın كَيْ'den önce getirilmesi ile ilgilidir. Zira amel bakımından اِنَّ'e daha fazla benzemektedir. Bu kabil bir başka örnek de ism-i mef'ûlün sıfatı müşebbeheye takdimidir. Zira ism-i mef'ûl şart ve amel bakımından ism-i fâ'ile benzemektedir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi buradaki

benzerlikler iki mesele arasında amelin icrasına göre kurulmuştur (el-Gelibolî, 2009: 162, 163, 171, 233; Kuşadalı, 2009: 162; el-İznicmîdî, 2009: 162; “Muhtasar”, 2009: 162).

Kullanım benzeşmesinin son şekli, sıralamaya tabi tutulan meseleler arasında bir takdim tehir yaparken ‘âmilinin merkeze alınarak bir benzerlik ilişkisinin kurulmasıdır. Bu durum için verilebilecek örneklerden birisi merfû’larda كَان ve kardeşlerinin isminin ilgili konumda yer almasıdır. Bunda etken ise ‘âmilinin fiil olması ve kendisinin de fâ’ile benzerliğidir. Bir diğer örnek ise cinsini nefy eden لَا’dır. O da haberinin amili إِنَّ’ninkine benzer olduğu için öncelenmiştir. Son bir örnek, mansûblarda كَان bâbının haberinin إِنَّ babından önce verilmesidir. Zira ‘âmili nâkıs da olsa bir fiildir ve bu fiilin emri getirilebilmektedir (el-Gelibolî, 2009: 285, 314, 317; Kuşadalı, 2009: 285).

3.3.2. Parça Bütün İlişkisi

Sıralama gerekçeleri belirlenirken şârihlerin belirttikleri nedenlerden ilişki ilkesi altında parça-bütün ilişkisi kurularak ayrı bir grup olarak tasnif edilen sâikler, kendi içinde iki kısma ayrıştırılmıştır. Bu tasnif ve taksimde dikkat edilen husus, ilgili verilerin doğrudan maddelerinin mi yoksa mefhumlarının mı birbirleriyle böylesi bir ilişki içinde olup olmadığıdır. Buna göre bahse konu meseleler, somut ve soyut şeklinde ele alınmıştır.

Somut şekilde parça-bütün ilişkisi gerekçesiyle ilgili yerlerinde bulunduğu iddia edilenler için verilen nedenler çeşitli şekillerdedir. Örneğin ‘âmilin takdim nedenlerinden birisi ma’mûl ve ‘âmilin mefhumlarından bir parça olmasıdır. Ayrıca لَمْ için verilen sâiklerden birisi de لَمْ’nın bir cüzü olmasıdır. Bu ikisini diğerlerinden ayırmanın, doğrudan fiziksel bir parça olduğunun altı çizilmelidir. Buna benzer bir diğer durum ise إِذْمَا’nın إِذْمَا’ya takdimi ile ilgilidir. Zira harf sayısı daha azdır. Verilen örnekte her ne kadar bir fazlalık veya azlıktan bahsedilse de maddesel bir fazlalık olması düşünüldüğü için burada değerlendirilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 63, 181, 206).

حَيْثُمَا’nın حَيْثُمَا’dan önce yer alması ise somut şekilde gerçekleşen parça-bütün ilişkisinin bir başka veçhesine ait örnektir. Zira bu konuda belirtilen neden حَيْثُمَا’nın مَا olmadan amel edemeyeceği buna karşın حَيْثُمَا’nın مَا’sız da amel edebildiğidir. Ayrıca bir diğer örnek ise her ne kadar bir vasıtayla gerçekleşse de atıf harfleri lafzen müstakilliklerinden/somut varlıklarından dolayı ilgili yerlerinde konumlandırılmışlardır (el-Gelibolî, 2009: 201, 204, 231; Kuşadalı, 2009: 202; el-İznicmîdî, 2009: 204; el-İzmîrî, 2009: 204; Akşehirlizâde, 2009: 204). Bu örneklerin ilkinde dikkat çeken husus, bir başka meselede yer alan fazlalığın kendisinde araştırılmasıdır. Diğerinde ise

yine kendisi dışındakilere nazaran bir mukayese yapılmasıdır. Her halükarda buraya kadarkiler somut göstergelere dayanan gerekçelendirmelerdir.

Parça-bütün ilişkisinin kurulduğu sıralama gerekçelerinde ikinci kısım doğrudan maddesel bir ilişkinin görülmeyip mefhum dolayısıyla aralarında bir parça-bütün alakasının varlığını düşündüren nedenlerden müteşekkildir. Bunlar da çeşitli şekillerde ele alınabilecek durumdadır. Örneğin bazı kıyâsîlerin yapısal olarak semâ'ile dayanmasından dolayı tehir edildikleri ileri sürülmüştür. Bu durum diğerlerinden farklıdır. Mesela zarf-ı müstekarrın anlaşılması için harf-i cerlerin önce anlatılması gerekmektedir (el-İznikmîdî, 2009: 70).

Soyut gerekçelerin bir diğer boyutunu gösteren durum da mekânsal yakınlık ve iki mesele arasındaki niyâbet ilişkisidir. Bu durumlardan ilki nâib-i fâ'ilin mübtedaya kendisine niyabet ettiği fâ'ille arasının ayrılması için takdim edilmesidir. İkincisi ise haberin öncelenmesinin mübtedayla olan lüzûmuna bağlanarak gerekçelendirilmesidir (el-Gelibolî, 2009: 278; Kuşadalı, 2009: 282; el-İznikmîdî, 2009: 278). Bu iki hususun parça-bütün ilişkisi altında ele alınması, sanki birbirlerinden ayrılması gerektiği ve bir özellikle ikincisinin bir bütün şeklinde düşünülmesinden dolayıdır.

Parça-bütün ilişkisinin soyut boyutunu çok net bir şekilde gösteren bir durum ma'mûl ve i'râb bâblarının birlerine takdim ve tehirleri için ileri sürülen gerekçelerdir. Zira aralarında zât ve sıfat ilişkisi kurulmuştur. Buna göre ma'mûl bir zata delalet ederken, i'râb bir sıfatı işaret etmektedir. Sıfatın varlığı zâta bağlı ve onun sonradan eklenen bir parçası olduğuna göre zâttan sonra yer almalıdır. Bir diğer misal de aynı şekilde düşünülebilecek mübteda ve haberin kendi aralarındaki takdim ve tehirleri için verilen nedenlerdir. Buna göre mübteda zât iken haber o zâtın ahvâlinden birisidir (el-Gelibolî, 2009: 269, 280; Kuşadalı, 2009: 50-51, 280; el-İznikmîdî, 2009: 54; "Muhtasar", 2009: 62).

Soyut parça-bütün ilişkisini gösteren nedenlere dair bir diğer örnek grubu soyutluğu bir basamak daha ileri götürmektedir. Örneğin 'âmîlin ma'mûldan önce yer almasının nedenlerinden birisi ma'mûl için yapılan tanımlamaların çoğunun sıhhatinin 'âmîle dayanmasıdır. Bir diğer örnek ise ma'mûlün i'râba öncelenmesi ile ilgili verilen, ma'mûlün i'râbın varlığını düşündüren bir öncül olmasıdır. Bu hususta son misal mef'ûl-ü fih'in takdimi hakkında ileri sürülen fiilin genel manada medlûlünden olmasıdır (el-Gelibolî, 2009: 63, 269, 298; el-İznikmîdî, 2009: 53). Tüm bunlarda görülen durum aradaki parça-bütün ilişkisinin muhatap tarafından kavranması gereken bazı çıkarımlardan ibarettir.

3.3.3. Mana

İlişki prensibinin son yönü sıralanacak meselelerin birbirleriyle mana bakımından bir alakasının kurularak gerekçelendirilmesiyle yapılan tertîbi ifade eden nedenlerdir. Bu tür sâiklerin tasnifinde esas alınan nokta, sıralamada anlamın bir kıstas şeklinde açıktan verilmesidir. Bir başka açıdan ise anlamın en az iki mesele arasında bir yönüyle irtibatının kurulmasının sağlandığı ve buna binaen bir sıralamanın gerçekleştirildiğinin açıkça serhlerde yer almasıdır. Benzeşmede bir alt başlık halinde incelenen anlam ilişkisi ile buradaki mana ilişkisi arasındaki temel fark, diğerinde bir gerekçelendirme yapılırken temel argüman benzeşme, mana ise bu benzeşmenin bir yönü idi. Burada ise temel ayırım noktası mananın kendisidir.

Mana ilişkisinin kurulduğu yerler de kendi içinde farklı şekillerde işlenmesi muhtemel hususlardır. Bunlardan bazıları, ele alınan meselenin bulunduğu yerde konumlandırılması hakkında, manalarıyla ilgili yerin örtüşmesini gösterir niteliktedir. Örneğin مِّن harf-i cerri mana itibariyle cümlede başlangıçta kullanıma daha münasip olmasından dolayı diğer harf-i cerlere takdim edilmiştir. Bu minvalde bir diğer örnek mef'ûl-ü mutlakın hiçbir ziyade olmaksızın âmîlinin icra ettiği şeyi ifade etmesinden dolayı öncelenmesidir (el-Gelibolî, 2009: 83, 293; el-İznikmîdî, 2009: 293).

Mana yönünden gerçekleşen gerekçelendirmelerde bazen mananın ilişki yönü yahut keyfiyeti hakkında bilgi verilmektedir. Bu bazen zıtlıkla gerçekleşmektedir. Örneğin مِّن ve إِلَى arasında manen bir zıtlığın varlığına binaen عَنْ'dan önce إِلَى gelmiştir. Burada dikkat çeken bir husus vardır. Bu kategoride yer alan bir başka neden de عَنْ ile مِّن'in anlam bakımından neredeyse birbirleriyle aynılığı söz konusu olduğu için عَلَى'dan önce عَنْ'ın yer aldığı belirtilmiştir. Bu da zıtlıktan kaynaklanan ilişkinin öncelenecek neredeyse eş anlamlı ve kullanımlı denebilecek iki meselenin arasında bir konuma getirilmesine vesile olduğu dikkatten kaçmamalıdır. Zıtlıkların bilgi edinmedeki katkısı açısından da bu sıralamanın manidarlığı belirtilmelidir. عَلَى'nın مِّن'den önce gelmesi de عَنْ ile olan anlamsal uygunlukları gerekçe gösterilerek ifade edilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 84-92; Kuşadalı, 2009: 88-92).

Mananın ilişki yönü yahut keyfiyeti hakkında bilgi verilen gerekçelerden bazıları da şöyledir. مَا mana itibariyle مَاهَاyla aynı olmasından ve مِّن de diğerlerine nazaran مَا ile aynı anlamda kullanılmasından dolayı buldukları yerlerde konumlandırılmışlardır. Hâlin ilgili sırada yer alma nedenlerinden birisi, zarf gibi olmasıdır. Bu da manasını içermesinden dolayı mef'ûl-ü fihe mülhaktır. Bu nedenle zarf, temyîzden mukaddemdir (el-Gelibolî, 2009: 195, 305; Kuşadalı, 2009: 195).

Tekrarlamak gerekirse, buraya kadarki ilişki yönü ve keyfiyet hakkındaki gerekçelerin ortak özelliği belirli bir anlamın doğrudan verilmemesidir.

Bazı gerekçelendirmelerde buraya kadarkilerden farklı şekilde doğrudan bir mana verilmiştir. Bu da iki biçimde gerçekleştirilmiştir. İlki doğrudan ilgili meselenin anlamının verilmesi, ikincisi ise işlevsel anlamının verilmesidir. Doğrudan manaları verilenler kelime manası itibarıyla ele alınmıştır. *عَنْ*'in *مِنْ*'den sonra bir sırada yer almasındaki etkenlerden bir tanesi *عَنْ*'in bir daha dönmek üzere yapılan bir çıkışı ifade etmesinden dolayıdır. Bir gerekçeye göre *لَكِنَّ* istidrâk manasında olmasından dolayı *لَيْتَ* den öncelenmiştir (el-Gelibolî, 2009: 90, 147).

İşlevsel anlamların verildiği gerekçelendirmeler de iki şekildedir. İlki, işlevin mefhumu ikincisi de icrası bakımından ileri sürülen nedenlerdir. Mefhum bakımından *semâ'î* 'âmillerin ikinci nev'i yani ismini nasb haberini raf' edenler vucûdî, *لَيْتَ* ye benzeyen *مَا* ve *لَا* nın yer aldığı üçüncü nev'i ise ademî bir mefhum taşımalarından dolayı kendi aralarında vucûdîler öncelenmiştir. Cezm eden 'âmillerden *lâmü'l-emr* de nehiy *لَا* 'sına vucûdî mefhumu sahip olmasından dolayı mukaddemdir. Bu kabil bir diğer neden ise *لَكِنَّ* in *لَيْتَ* den öncelenme nedenleri arasındaki haberî oluşudur (el-Gelibolî, 2009: 134, 147, 185). Bu üçünde dikkat çeken husus, bir mana verilse de bu mana sadece muhteva ve işlev bakımındandır.

İcra bakımından işlevsel anlamların gerekçe gösterildiği meselelerin tamamı, buldukları yerlerde 'amellerinin sonucunda meydana gelen anlamsal değişiklikler dolayısıyla bir sıralamaya gidildiği hususlardır. Bunlar, *لَمْ* in fiili muzâri'i *mâzî* zamanına çevirdiği, *لَمَّا* nın manayı içinde bulunan ana kadarki bir sürece çevirdiği ve emir *لِ* ile nehiy *لَا* 'sının ise ihbârî inşâyâ çevirdiği gerekçeleri ile bir tertibe tabi tutulmasıyla örneklendirilebilir (Kuşadalı, 2009: 189; "Muhtasar", 2009: 189).

3.4. Gerekçelerin Dağılımı ve İ'râb Bölümü Gerekçeleri

Buraya kadar görüldüğü gibi her bâb yahut alt başlıkta, aynı şekilde gerekçelendirmeye gidilmemiştir. Burada en çok dikkat çeken husus, son bâbtır. İ'râbla ilgili gerekçeler aşağıda ayrıca değerlendirilmeden önce, kısaca genel dağılım üzerinde durulmaya çalışılacaktır. Belirlenen ve tasnif edilen tüm gerekçelerin neredeyse yüzde ikisi amel/i'râb diğerleri ise ilk iki bâbtadır. En fazla ise yüzde yetmişlik bir oranla 'âmil kısmında gerekçe öne sürülmüştür.

İlgili dağılımda dikkat çeken husus, ilk bâbta tüm meselelerin teker teker ele alınarak gerekçelendirilirken; ikinci bâbta sadece ana meseleler yahut bir diğer ifadeyle genel manada alt başlıklar hakkında nedenler ileri sürülmüştür. Bu durum, muhteva ile de paralellik arz eder. Zira ilk bâbta

örneğin hurûf-u müşebbehe bi'l-fi'lden her birisi ele alınırken ilkinden farklı olarak ikinci bâbta sadece ئی'ye yer verilmiş ve örneklendirilmiştir. Bu bağlamda bir farklılık olarak cinsini nefyeden ٴ ayrıca incelenmiş, bir konu bazında da ك ve kardeşleri muhtevaya dahil edilmiştir. Buna ek olarak 'âmillerden etkilenen hususlara tealluk eden muhtevanın da ikinci bâbta özellikle yer edindiği ve bunlara ait kimi gerekçelerin zikredildiği belirtilmelidir. Bu minvalde hassaten tâbi'likle gerçekleşen ma'mûliyetin nedenlerinin başlı başına irdelendiğinin de altı çizilmelidir. Tüm bunlar, 'amel merkezli bir tasnîf ve tertîbin yapıldığını ve müellifin de amacı doğrultusunda hareket ettiğini göstermektedir.

Son bâbın gerek ana planlamada gerekse tertîbinde diğer iki bâbdan farklı bir yerde durduğu buraya kadarki açıklamalarda görülmektedir. Bunun tertîb için verilen ilkelere binaen gerçekleştiği dile getirilmişti. Zira 'amel/i'râb nihaî hedef şeklinde sunulsa da diğer iki bâb kendisinin öncülü niteliğinde olmalarından dolayı mevcut sıralamada amelin en sonda yer aldığı belirtilmişti. Bir başka neden ise 'âmil ve ma'mûlün birer zât niteliğinde olmasına rağmen i'râbın bu zâtların bir vasfı özelliği taşımasıdır. Bu durum, önceliğin asıllarda olması prensibine binaen üçüncü bâbın ilgili konumunda yer almasını gerektirmektedir.

i'râbın son bâb şeklinde yer almasından çok, muhtevadaki meselelerin tertîbinde şârihler tarafından gerekçelendirmeleri farklı bir özellik arz ettiği için ayrı bir şekilde birarada incelenmek istenmiştir. Bu bâbta verilen gerekçeler iki yerde sunulmuştur. Bunun dışında herhangi bir yerde bir nedene rastlanmamıştır. Bu iki yer de son bâbta yer alan üç taksîmden ilki ve ikincisindedir. Toplam dört sâike yer verilmiştir.

i'râbın alameti ya hareke ya harf yahut da hazftir. Harekenin diğerlerine öncelenmesi hafifliğine ve maksûda delaletinin daha netliği bakımlarından diğerlerine asıl olmasına bina edilmiştir. Harf harekenin fer'i olmasından dolayı hazfe öncelenmiştir. Ancak hazfın sonda yer almasının bir başka nedeni daha vardır. O da hazf edilecek hususların önce zikredilmesidir. Bunlar dışındaki diğer gerekçe ise i'râbı harflerle gösterilenlerde nâkıs olanın ilk kısmında “ٴ” (vâv) dammenin yerine olduğu için öncelenmiştir. Bu da tesniyeden önce cem'in gelmesini sağlamıştır (el-Gelibolî, 2009: 357, 387; Kuşadalı, 2009: 387; el-İznmîdî, 2009: 357, 387; el-İzmîrî, 2009: 357).

3.5. Gerekçede Kemiyet, Tutarlılık ve Muhalefet

Bu başlık altında son bâbtaki şekliyle ya neredeyse yok denecek kadar bir neden sunma yahut da nedensizlik şeklinde gerçekleşen kemiyet ve ileri sürülen nedenlerin uygulanması hakkında iki durum üzerinde durulacaktır.

Zira her ne kadar şerhlerde hemen her mesele için bir neden ileri sürülse de bu durum, her zaman görülmemektedir. Ayrıca bazen, gerekçelendirmede ilkelerin ve bunlar altında kategorize edilen hususların birbirleri arasında da bir öncelik sonralık ilişkisi görülmektedir. Buraya kadar işlenen mesele ve nedenlerden hareketle bir değerlendirme yapılacaktır.

İlkeler ve bunlar altındaki gerekçelerin arasındaki takdim tehir meselesinde dikkat çeken husus, asılların fer'lerine, benzerlerine, mülhaklarına ve tâbi'lerine öncelenmesidir. Müttefakun aleyhler muhtelefün fihlere, mefhumları vucûdî olanlar 'ademîlere, kullanımları daha yaygın olanlar daha az olanlara, basîtlere mürekkeblere ve tâmlar nâkıslara takdim edilmiştir. Ayrıca aralarındaki ilişkiden dolayı bir tertîbe tabi tutulanlar da ilişki yönlerinin durumuna göre sıralanmışlardır.

Son bâbla ilgili verilen neredeyse yok denecek kadar bir neden sunma özelliği hakkında, amele göre zât ve asl olan ilk iki bâbta gerekli açıklamaların yapılmasından ve vasfın asla tabi olmasından dolayı, pek çok nedenin yeniden zikredilmeme ihtimali düşünülmektedir. Nedensizlik şeklinde gerçekleşen kemiyetteki durum ise ilkinde de kapsayacak şekilde, muhataptan daha önceki bilgilerden hareketle anlamasının beklenmesi ile açıklanabileceği gibi nedenlerin bulun(a)maması, bir gerekçe sunumuna ihtiyaç duyulmaması ve konumu gibi hususlarla da izah edilebilir. Konumu, özellikle gerekçelerin sayıldığı meselelerin ardından, en sonda yer alan hakkında sessiz kalınması durumudur. Yani örneğin bir nev' içinde en sonda yer alan bir meselenin daha öncekiler hakkında verilen gerekçeler nedeniyle izaha ihtiyaç kalmamasından dolayı sâiksiz bırakılmasıdır ki bu son husus, üçüncü bâbta nedenlerin yok denecek kadar azalmasını da açıklar niteliktedir.

Konumundan dolayı, bir başka ifadeyle gerekçeleri sunularak takdim edilen meselelerin en sonunda yer almasından dolayı bir neden ileri sürülenler iki şekildedir. İlki ana plandaki dağılımda sonda yer almak, diğeri ise ana plan içinde ele alınan alt başlıklar yahut kısımlarda incelenen meselelerin kendi aralarında tabi tutulabilecekleri ayırımlarda sonda yer almak. Örneğin ma'nevî 'âmiller ana planda kendi taksîmine göre sonda bulunmaktadır. Bu nedenle bir gerekçe sunulması zaten beklenmemektedir. Diğer açıdan ise örneğin, mansûbât sayılırken önce mef'uller sıralanmıştır. Bu nedenle mef'ûl-ü me'ah da bir mef'ûl olması nedeniyle her hangi bir gerekçe belirtilmeksizin diğer mef'ûllerden sonra konumlandırılmıştır (el-Birgivî, "Avâmil", s. 24, 27-28).

Bunlar dışında, 'Avâmil'de örneğin *حَيْثُمَا* ve manevî 'âmiller gibi haklarında bir sâikten bahsedilmeyen bazı meseleler vardır. Bunları diğerlerinden ayıran husus, ana planda yahut başlık seviyesinde bir

incelemeye tabi tutulmamalarına hatta içinde yer aldıkları konuları itibariyle diğer benzerlerine bir neden ileri sürülmesine rağmen bunlar hakkında sessiz kalınmasıdır. Bunun bir diğer vechesi de atıf harfleri ile ilgilidir. Zira, örneğin **أ** ve kardeşlerinin kendi aralarındaki tertîbi ile ilgili gerekçeler verilmesine karşın atıf harfleri ile ilgili bir nedensel açıklama bulunmamaktadır (Ali & Bekir (Ed.), 2009: 134-161, 204-206, 263-268, 331-346). Burada bir gerekçe ileri sürülmesi olgusundan dolayı böyle bir tasvirin yapıldığının altı çizilmelidir. Çünkü ilgili harflerin anlamları belirtilmiştir. Bunun sıralamada etken bir yönü gözlemlenebilmektedir. Fakat şârihlerce bir neden şeklinde sunum gerçekleşmediği için böylesi bir ayırma gidilmiştir.

Az yahut çok, haklarında tertîb ile ilgili gerekçe sunulan meselelerin bazılarında, kimi zaman bir gerekçeden dolayı tehir edilmesi söz konusu iken, farklı bir nedenden hareketle takdim edilmesi gerektiği için, konumu takdim lehinde belirlenmiştir. Örneğin **ل** ve **ل** ihbârîdir. Bu nedenle basît de olsa emir **ل**’ından önce getirilmişlerdir. Harf-i cerlerden **ك** de basît olmasına rağmen, kullanımı öncelendiği için **في**’den sonra getirilmiştir (el-Gelibolî, 2009: 97, 183).

4. Sonuç

Birgili Mehmet Efendi’nin *el-‘Avâmilü’l-cedîd*’indeki bilinmesi gerekli yüz meselenin gerek ana planda, gerekse kendi aralarında, şârihler tarafından dile getirilen gerekçelerden yola çıkılarak, öğretim amaçlı bilinçli metodik bir sistem gözetilerek sıralandıkları iddiasıyla kaleme alınan bu çalışmada ulaşılan bulgu ve sonuçlar değerlendirme ve genellemeyle ifade edilebilir. Şerhler arasında özellikle *Tuhfetü’l-ihvân* ve *Kuşadallî* gerekçelendirme bakımından bilgilerin bolca yer aldığı eserlerdir. Bununla birlikte bazı meselelerde *Muhtasaru Şerhi’l-‘Avâmil* ve *Î‘ânetü’l-mecîd*’deki bilgiler de dikkat çekicidir. Yararlanılan tüm kaynaklarda yer alan bilgiler Birgili Mehmet Efendi’nin eserinde genelden özele, asıldan fer‘e, meselelerin birbirleriyle ilişkisine göre bir sıralama gerçekleştirdiği ve amel esaslı bir planlamada bulunduğunu göstermektedir. Gramer ediniminin kolaylaştırılması için bir tasnîf ve tertîb düşüncesinin geliştirildiği anlaşılmaktadır. Eserde her ne kadar hilâfiyyâtan bahsedilmese de gerek tertîbinde gerekse kimi ima ve kullanımlarında ihtilâfın varlığı sezdirilmiştir. Sadece öz bilgiler net bir şekilde ifade edilmiştir. Şârihlerin verdiği gerekçeler kategorize edildiğinde çok nadir de olsa bazı farklılıklar gözlemlenmektedir. Ancak her yazar kendi içinde ele alındığı vakit, birbiriyle çelişen bulgular görülmemiştir.

Arap dilini fushâ esasına göre öğrenmek isteyen tüm bireyler için bir başlangıç eseri şeklinde kaleme alınan *el-‘Avâmil* hakkında yapılan bu

çalışma, Birgili Mehmet Efendi'nin kaleminden nahvin öğretilmesinde ilk basamak için yazılan bir eserde sade ve yalın bir dilin kullanıldığını, farklı görüşlere açıktan yer verilmediğini göstermiştir. Sistem açısından yerleşik bir düşüncenin varlığını da somutlaştırmıştır. Zira sadece müellifinin değil, şârihlerinin de *el-'Avâmil'*deki meseleleri birbiriyle tutarlı bir sistem dahilinde ele aldıkları gözlemlenmiştir. Bu sistem mantıksal ve anlaşılabilir bir düzene sahiptir. Yüz meselenin herbirisi bulunduğu konumda, çok azındaki zorlamalar hariç, makul bir gerekçeyle yer almaktadır. İlgili gerekçeler ve sistem bir yandan hedeflenen nahiv bilgisinin edinimini kolaylaştırmakta, diğer yandan da ileride farklı eserlerde ele alınacak bilgilerin anlaşılmasına zemin hazırlamaktadır. Amel merkezli bir tasnif ve tertibe binaen yazılan *el-'Avâmil'*den hareketle muhtasar yahut mukaddime tarzında kaleme alınan eserlerin, herbirisi kendi sistematigi içinde değerlendirilmek kaydıyla, öğretim amaçlı ve makul bir zemine oturan telifler olduğu söylenmelidir. Bu özelliğın de eseri okuyana, meseleleri kolay ve bir düzen içinde algılama ve edinim imkanı sunduğuu hatta daha sonraki eserlere ve bilgilere de bir hazırlık sağladığı belirtilmelidir. Tüm bunlar merhum Prof. Dr. Muharrem Çelebi'nin iddiasının doğruluğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Akşehirlizâde, A. H. b. H. (2009). İrşâdü'l-Mübtedî', (Ed: A. R. Kaşeli & B. Sırmabıyıkoglu), *Şurûhu'l-'avâmilî'l-cedîd*, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. 9-419.
- Çelebi, M. (1989). Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış. *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, 1-31.
- Çelebi, M. (1994). İmam Birgivî'nin Dilciliği. (Ed: M. Şeker), *İmam Birgivî*, Ankara: TDV Yayınları, s. s. 47-54.
- Durmuş, İ. (1991). el-'Avâmilü'l-mie, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, IV, ss. 106-107.
- el-Birgivî, M. (2010). 'Avâmil. (Ed: İ. Çelik, E. Aslan, G. Akbal & İ. Güngörür), *'Avâmilân*, İstanbul: Şifa Yayınevi, s. 10-39.
- el-Birgivî, M. (t.y.). Metnu izhâr. *Mecmû'atü'n-nahv* içinde, İstanbul: Yasin Yayınevi: s. 32-191.
- Gelibolî, M. b. İ. en-N. (2009). Tuhfetü'l-ihvân, (Ed: A. R. Kaşeli & B. Sırmabıyıkoglu), *Şurûhu'l-'avâmilî'l-cedîd*, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. s. 9-419.
- İzmîrî, Ş. Ö. (2009). Câmi'u'l-kifâye, (Ed: A. R. Kaşeli & B. Sırmabıyıkoglu), *Şurûhu'l-'avâmilî'l-cedîd*, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. s. 9-419.
- İznicmîdî, İ. H. el-H. (2009). İ'ânetü'l-mecîd. (Ed: A. R. Kaşeli & B. Sırmabıyıkoglu), *Şurûhu'l-'avâmilî'l-cedîd*, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. s. 9-416.
- Kaşeli, A. R. & Sırmabıyıkoglu, B. (Ed.) (2009). Muhtasaru şerhi'l-'avâmil. *Şurûhu'l-'Avâmilî'l-cedîd* içinde, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. 9-419.
- Kâtib Ç, H. H. M. b. A. (1941). *Keşfü'z-zünûn 'an esmâi'l-kütübî ve'l-fünûn*, I-II, Şerâfettîn Y. & Rifat B. (Ed.), Beyrût-Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî.
- Kuşadalî, Ş. A. E. (2009). Kuşadalî, (Ed: A. R. Kaşeli & B. Sırmabıyıkoglu), *Şurûhu'l-'avâmilî'l-cedîd*, İstanbul: Yasin Yayınevi, s. s. 9-419.